

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ У ЛЕКСИЦІ (на матеріалі лексем української мови зі значенням простору)

Розглянута модель семантичних відношень у лексиці в межах семантичного поля простору, виділено макрополя, мікрополя, лексико-семантичні групи, визначено зв'язки між окремими елементами мовної картини світу.

Ключові слова: семантичне поле, семема, мотивація, сема, лексема

Системний характер лексики виявляється передусім у системних зв'язках лексичних значень слів, які утворюють різні семантичні підсистеми. Підсистеми за ознакою співвіднесеності лексем із позамовною дійсністю в свою чергу диференціюються на певні тематичні групи, які далі поділяються на підгрупи, мікрогрупи та окремі номінації тих або інших об'єктів, а за характером зв'язків між самими лексичними одиницями – на лексико-семантичні групи (ряди синонімів, пари антонімів, гіперо-гіпонімичні побудови тощо) [1, с. 41]. Семантичні об'єднання слів об'єктивно існують у мові. Моделювання мови ставить за мету розкрити побудову мови. Найбільш розповсюдженими у наш час є рівнева та польова моделі мови. Теорія рівнів була досліджена у працях Е.Бенвеніста, американських лінгвістів тощо, які пропонують виділяти чотири рівні: фонемний, морфемний, лексемний, семемний [5, с. 15]. Для нашого дослідження важливо, що теорія рівнів пов'язана з двома моментами: знаходження тих великих блоків, чи компонентів, на які розпадається система мови, з одного боку, та встановлення їх співвідношення всередині цієї системи – з іншого.

Ми поставили за мету з'ясувати структуру семантичного поля простору як системного утворення.

У сучасній семасіології співіснує багато теоретичних концепцій й методичних підходів до вивчення системних відношень між словами: 1) система як сукупність мовних одиниць (вивчається без аналізу внутрішніх зв'язків). Системне дослідження стосується опису словникового складу мови (словники-тезауруси П.Роже, Х.Касареса тощо); 2) система як сукупність семантичних (понятійних) полів, що співвідносяться в мові з лексичними (мовними) полями (Й.Трір, Л.Вайсгербер та ін.); 3) система як сукупність лексико-семантичних груп слів, тобто в основі класифікації слова, а не поняття (А.Йоллес, Г.Уфимцева та ін.); 4) система як об'єднання слів на словотворчому рівні (Л.Вайсгербер та ін.); 5) система як “імплицитне сполучення” прикметника та іменника, або дієслова й суб'єкта/об'єкта

(В.Порциг та ін.); 6) система як сукупність асоціативних груп (Ш.Баллі та ін.). Аналіз теоретичних концепцій та методологічних засад вивчення лексики як системного об'єднання слів дозволив виділити два підходи: логічний (див. п.1, 2. Дослідники одиницею семантичної системи вважають поняття); лінгвістичний (див. п. 3–6. Одиниця семантичної системи мови – слово).

Предметом дослідження в теорії поля в сучасній лінгвістиці (лінгвістичний підхід) є групи мовних одиниць, які об'єднуються загальним значенням (семантичний принцип) або загальною функцією (функціональний принцип), або комбінацією двох ознак (функціонально-семантичний принцип). Поля, які визначаються на основі цих принципів, – це системні утворення із зв'язками та відношеннями, що мають свою структуру.

Вивчення будь-якого семантичного поля складається з двох етапів: 1) виділення поля за певним критерієм; 2) аналіз поля за допомогою певного методу. До критеріїв виділення семантичних полів відносять: структурний, психофізіологічний, статистичний, психолінгвістичний, семантико-логічний. Усі критерії різні за своїм характером, ефективністю й можливістю застосування. Найчастіше дослідники використовують семантико-логічний критерій виділення поля. Отже, обраний дослідником критерій дозволяє виділити семантичне поле, а потім проаналізувати його з метою встановлення системного характеру парадигматичних і синтагматичних зв'язків слів, для чого найчастіше використовується традиційний метод (метод контекстуального аналізу), а також інші методи: дистрибутивний, трансформаційний, психолінгвістичний, статистичний, компонентний аналіз тощо. Практика свідчить, що неможна застосовувати лише один метод для аналізу лексичної семантики. Сучасна семасіологія в пошуках всебічного вивчення семантичного аспекту мови намагається раціонально використовувати максимальну кількість критеріїв й методів, що дозволяє визначити системну організацію лексики (семантичні поля, тематичні групи, лексико-семантичні групи тощо).

Семантичними полями можна вважати семантичні групи слів однієї частини мови, семантично співвідносні групи слів різних частин мови, функціонально-семантичні поля та парадигми синтаксичних конструкцій, різні типи семантико-синтаксичних синтагм [4, с. 33].

Ми пропонуємо розглядати міжчастиномовне

лексико-семантичне поле простору як сукупність рівноправних лексико-семантичних полів різних частин мови. Узагальнюючи властивості семантичного поля, які впливають з численних визначень його в сучасній лінгвістичній літературі, ми акцентуємо увагу на зв'язках між елементами поля, упорядкованості елементів і їх взаємовизначеності, що дає підставу зробити висновок про самостійність семантичного поля, яка виражається в його цілісності та принциповій видільності [4, с. 33].

Основні моменти змісту категорії простору – це загальні, досить широкі поняття. Вони конкретизуються в більш вузьких поняттях, предметах та явищах дійсності та фіксуються у філософських, енциклопедичних словниках, у класифікаційних схемах ідеографічних словників, у спеціальних та лінгвістичних розвідках, які присвячено дослідженню окремих груп слів. Дані цих джерел допомагають подальшому розкриттю змісту категорії простору [6, с. 7].

Описуючи зміст семем з елементом “простір”, ставимо за мету перевірити можливість компонентного аналізу досить великої групи лексичних одиниць, яка вичленовується із семантичного континууму з деякими труднощами.

Встановлення елементів змісту “простір” було почато з розгляду словникових формулювань відібраних семем: “який постійно перебуває, живе...”, “той, що має форму півкола”, “той, що знаходиться всередині чого-небудь”, “кулеподібний, кулевидний”, “який діє, відбувається на земній поверхні”, “який займає великий простір”, “який має велику довжину”, “який не виходить за певні межі”. Тільки на основі словникових формулювань, як з'ясувалося, важко встановити зв'язки сем. Тому був використаний метод зіставлення семем, логічний аналіз тощо. За системного опису лексики в сучасному мовознавстві все частіше застосовується методика семантичного поля, що, крім відношень елементів лексико-семантичної групи, передбачає також просторову організацію тих чи інших сфер лексики, позиційні відношення лексичних елементів у структурі семантичного поля тощо.

Застосування компонентного аналізу при дослідженні семантичних полів дозволило розкрити динаміку змістових взаємовідношень всередині польової структури.

Пропонуємо розглянути деякі особливості різнорівневих засобів мовної репрезентації категорії простору. Простір є одним з найважливіших параметрів матеріального світу. У зв'язку з антропоцентричним характером мислення й мови простір визначається в мовленнєвій діяльності як загальне поняття локума, в межах якого здійсню-

ється наше буття, а потім і як деякого просторового орієнтира, відносно якого визначається місцезнаходження, місцезоташування предметів.

Семантичні поля структурно й семантично об'єднуються у вищі одиниці системної організації лексики, а саме: у макрополя, з яких складається вся лексична система мови. Організуючим центром макрополя (лексико-граматичного семантичного поля) стає те ядро поля, яке має найбільш узагальнену семантику, тобто значення “простір”. Мікрополе в структурі лексико-граматичного семантичного макрополя уявляє собою змістовий, логічний підклас лексико-семантичного поля однієї частини мови. Мікрополе відрізняється від лексико-граматичного поля об'ємом змісту: сума об'ємів змісту мікрополів, що входять до складу лексико-граматичного семантичного поля (ЛГСП), у їх взаємодії дає загальний об'єм змісту останнього [1, с. 56].

Так, до складу ЛГСП – “простір” входять такі мікрополя: об'єднання мікрополів прикметників української мови зі значенням простору, дієслів, іменників тощо.

Лексико-граматичне семантичне мікрополе прикметників української мови зі значенням простору (ЛГСМ–1) складають такі мікрополя: **МП – 1 “Протяжність”**: ЛСГ–1 “у довжину” – довгий-1 (цифра позначає значення, зафіксоване у Словнику), далекий-2, близький-2; ЛСГ–2 “у ширину” – широкий-1, вузький-1, розлогий-1; ЛСГ–3 “за висотою” – високий-1, низький-1, низовий-2; ЛСГ–4 “углибину” – глибокий-1, мілкий-1, бездонний-2; ЛСГ–5 “за багатьма параметрами” – великий-1, маленький-1, мініатюрний-1; ЛСГ–6 “протяжність у конкретних одиницях” – двометровий-1, метровий-1, семицилиндровий-1; ЛСГ–7 – товстий-1, тонкий-1, волосний-1; **МП – 2 “Локація”**: ЛСГ–1 “у певному просторі” – далекий-1, близький-1, локальний-1; ЛСГ–2 “у різних частинах ряду” – кінцевий-1, останній-1, сусідній-1; ЛСГ–3 “у куті” – кутовий-1, закутний-3; ЛСГ–4 “у напрямі” – косий-1, паралельний-1, горизонтальний-1; ЛСГ–5 “відносно поверхні / глибини” – низинний-1, підводний-1, наземний-1; ЛСГ–6 “відносно частин світу” – південний-1, східний-1, полярний-1; ЛСГ–7 “відносно сфер буття” – небесний-1, болотний-1, водяний-1; **МП – 3 “Особливості простору”**: ЛСГ–1 “членування простору” – протилежний-3, лінійний-3, перетятий-2; ЛСГ–2 “зайнятий / вільний простір” – чистий-6, обмежений-1, відкритий-4; ЛСГ–3 “замкнений / незамкнений” – закритий-3, герметичний-1, безмежний-1; ЛСГ–4 “характер поверхні” – рівний-1, спадистий-1, гористий-1; **МП – 4 “Форма”**: ЛСГ–1 “складний за формою” – звивистий-1, кручений-1, ромбічний-1;

ЛСГ–2 “без форми” – *аморфний-2, безформний-1*; ЛСГ–3 “круглий” – *овальний-1, дугоподібний-1, округлий-1*; ЛСГ– 4 “форма конуса” – *конусний-1, конічний-1, конусоподібний-1*; ЛСГ–5 “прямий / кривий” – *горбатий-1, прямий-1, круглий-1*; ЛСГ–6 “тупий / гострий” – *гострий-1, гостроверхий-1*; ЛСГ–7 “різної форми” – *шишкоподібний-1, грушовидний-2, вилоподібний-1*.

Лексико-граматичне семантичне мікрополе дієслів (ЛГСП–2) становлять дієслова, які в мовній свідомості людини узагальнюються в двох типах значень: статичної локалізованості й динамічної локалізованості об'єктів відносно один одного: МП–1 “Недиференційоване відносно простору положення” (*знаходиться, перебувати*); МП – 2 “Просторове положення” (*стояти, сидіти, лежати, висіти*); МП – 3 “Каузативне й автокаузативне просторове положення” (*посадити, висадити*); МП – 4 “Переміщення в одному напрямку” (*ввійти, вийти, перелетіти, внести, перенести*); МП – 5 “Локалізований рух об'єктів” (*ворухнутися, вертатися, нахилитися*).

Серед іменників просторової семантики (ЛГСП–3) первинне просторове значення мають іменники абстрактної семантики – *простір, місце, розташування, напрям* тощо. Саме вони репрезентують видосеми першого порядку, а слово **простір** – родосему, і становлять ядро лексико-граматичного семантичного поля “простір”, і це дозволяє вважати ці слова метасловами.

До ЛГСП–3 входять такі МП: МП – 1 “Протяжність у просторі” (*довжина-1, дорога-1, широкий-1,2*); МП – 2 “Напрямок у просторі” (*дорога-3, лінія-1,2*); МП – 3 “Обмежений простір” (*ліс-1, стіна-1, суша-1, фрагмент-1, лінія-4*); МП – 4 “Розташування у просторі” (*ядро-1, периферія-1*); МП – 5 “Локалізація у просторі” (*дорога-2, ліжка-2, кімната-1, лазня-1, домовина-2*); МП – 6 “Характер поверхні” (*ландшафт-1,3; долина-1, цілина-1*).

В результаті дальшого членування мікрополів виділяються тематичні і лексико-семантичні групи, синонімічні ряди, антонімічні протиставлення. Перевагою такої парадигми є, по-перше, виділення всіх видів семантичних об'єднань слів (полів, груп тощо), по-друге, наявність “точки відліку” – ідеографічних відношень, що можуть бути покладені в основу всієї сукупності відношень між значеннями слів, по-третє, уточнення критерію виділення семантичного поля, лексико-семантичних груп. Поняття, які становлять обсяг поля, приймаються за основу при виділенні тематичних груп. Тематичні групи, таким чином, виділяються в межах поля, а уточнення змісту чи обсягу широкого поняття зумовлене особливостями тих семем, які утворюють групу. Отже,

тематичні групи – це об'єднання лексичних одиниць, які використовуються при спілкуванні на певну тему, основою інтеграції яких служать зв'язки предметів реального світу [2, с. 61]. Тематична група об'єднює слова, що відносяться до різних частин мови. Виокремлення таких груп особливо важливо для вивчення лексики в різні історичні періоди. Тематичні групи допомагають простежити зв'язок словникового складу мови з позамовною дійсністю, її своєрідністю, її змінами. Для вивчення структури мови, будови її системи тематичні групи мають менші можливості, тому що слова, що входять до їх складу, об'єднуються за асоціаціями суміжності. Такі лексеми, як *ходити, бігати, їхати, повзти*, й похідні від них *приходити, доїхати, доповзти* тощо – мають у своєму складі сему “рух”, що дозволяє об'єднати їх в одну групу дієслів руху. Саме такі групи, де об'єднані слова за подібністю значення, тобто в їхньому семному складі обов'язково є загальна сема, прийнято називати лексико-семантичними групами. Лексико-семантична група не може мати в своєму складі різночастиномовні слова, тому, їхня семантична структура є різною: у словах *ходити, бігати, піднятися* тощо є вказівка на дію, а в словах *хода, біг, підйом* – на предмет. Таким чином, виділення тематичних груп лексики ґрунтується на класифікації самих предметів і явищ дійсності, а на основі іманентних зв'язків між словами виділяються лексико-семантичні групи, які кваліфікуються звичайно як “об'єднання двох, кількох або багатьох слів за їх лексичним значенням” [6, с. 525]. Отже, склад лексико-семантичних груп визначають зв'язки подібності, а тематичних груп – суміжності. Лексико-семантичні групи неоднорідні за своїм складом. У кожній групі є ядро й периферія. Саме це зумовлює відкритість цієї ланки складної системи: перехід з периферії до ядра і навпаки, розвиток нових значень, що реалізуються в різних семемах, перехід лексем з однієї групи до іншої тощо. Зміни в складі лексико-семантичних груп “спричиняють їх перебудову, зрушення в значеннях їх окремих членів” [6, с. 41]. Наголошуючи на труднощах розмежування тематичних і лексико-семантичних груп, дослідники приходять до висновку, що при визначенні їх відмінностей потрібно виходити з того, що лексико-семантичні групи слів являють собою продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, тоді як тематичні групи слів, їх склад залежать тільки від рівня знань того або іншого народу – творця та носія мови, від умінь класифікувати явища дійсності, які дістали словникові позначення. При дослідженні окремих фрагментів лексико-семантичної системи (семан-

тичне поле – СП, мікрополе – МП, лексико-семантична група – ЛСГ) встановлено, що кожен такий фрагмент не існує окремо, а обов'язково пов'язаний з іншими. Тому ті семи, які складають ядро одного поля, входять до периферії іншого поля. Таким чином, можна відзначити самостійність значення поля, підсистеми, з одного боку, і залежність окремого від системи, – з іншого. Системність полягає не стільки у поділі предметів на їх елементи, скільки в поєднанні їх в одне ціле.

Семантичні відношення в лексичній характеризуються дифузністю, відсутністю різких переходів від однієї лексико-семантичної групи до іншої, між мікрополями та семантичними полями взагалі. Так семема, що складає структуру СП “простір”, різні за своєю специфікою: семема, що входить до складу лексеми, похідні семема. Найсуттєвішою рисою семантичної структури лексеми є мотивованість семем у цій структурі. Під мотивацією розуміємо входження певної лексичної одиниці до системи, з'ясування властивостей, за допомогою яких її можна порівняти з іншими одиницями системи. Під семемною мотивацією розуміється наслідування певною семемою семантики іншої семеми того ж слова [3, с. 12]. Внутрішньослівна мотивація може здійснюватися на базі основного значення, а також на базі неосновних значень цього ж слова, тобто виникає дериват з новим значенням (при цьому використовується існуюча звукова оболонка). У всіх випадках встановлення відношень між семемами, входження семеми до певного поля, групи потрібно, на наш погляд, враховувати зв'язок цієї семеми з іншими в лексемі. Аналіз структури лексеми (під лексемою розуміємо багатозначне слово) необхідний для того, щоб у ході подальшого розгляду мовного матеріалу показати, як мікроструктура лексеми співвідноситься зі структурою семантичного поля, довести, що структура лексеми є детермінантом окремої семеми, яка входить до її складу.

Специфіка семантичних полів (семантичних парадигм), які формуються семемами багатозначних слів, полягає в тому, що вони співвідносяться з однією лексемою як одиницею плану вираження, проте, через засоби плану вираження виявляються диференційованими окремі значення полісемантичного слова.

Отже, внутрішня організація семантичного поля формується на підставі: 1) ієрархії сем у предметно-логічній частині семеми, тобто змістових відношень, визначених за допомогою компонентного аналізу; 2) внутрішньої лексемної мотивованості семем; 3) аналізу семантичних відношень між семемами як одиницями структури

семантичного поля. Розглядаючи структури найчастотніших лексем, семема яких входять до СП “простір”, вдалося розв'язати такі завдання: 1) визначити типи семантичної організації лексем із родосемою “простір”; 2) встановити, яким чином лексеми як мікроструктури входять до структури СП або ЛСГ, якщо структуру СП становлять семема; 3) проаналізувати, до якої частини семантичної парадигми (ядра чи периферії) тяжіють семема СП “простір”.

За організацією мікроструктури визначено два типи лексем. Перший тип (*глибокий, широкий, крутий, високий, великий, маленький* тощо) має ієрархічну будову та мотиваційні відношення. Складні зв'язки виявляються між окремими семемами, що робить їх цілісною структурою, яка може детермінувати окремі семема, що входять до різних семантичних полів, груп тощо.

Другий тип (*останній, рівний, кривий*) становить собою особливий тип мотиваційних відношень, при якому всі семема лексеми входять до ядерної семі, і це також забезпечує цілісність мікроструктури лексем. Для зручності опису й аналізу мовного матеріалу в кожній семемі лексем прикметників визначені на основі видосемі (В-1) ядерні семі, тим самим підтверджено думку, що структурні утворення (СП, МП, ЛСГ), а також і семема мають ієрархічну будову, ядерні та периферійні зони.

Ядерними семемами називаються мінімальні компоненти, які поняттєво, на рівні сем, співвідносяться з головними категоріями системи універсальних засобів відношення людини до світу – простору, часу, кількості, якості або ж їх основних комбінацій (“інтенсивність”, “вік” тощо) і є диференційними ознаками семем.

Мотивація як явище, що вводить мовну одиницю в систему, ускладнює розуміння внутрішньої структури семантичного поля і його зовнішніх зв'язків з іншими полями. Це стосується переліком семемної мотивації багатозначного слова.

Таким чином, введення моделі семантичних відношень, заснованої на ієрархії сем предметно-логічної частини семеми, дозволила, на нашу думку, вирішити ряд теоретичних і практичних завдань, зокрема описати лексико-граматичне семантичне поле з урахуванням усіх семантичних відношень всередині об'єднання, провести компонентний аналіз слів української мови, що дозволило відтворити складну структуру, побудовану на ієрархії сем, і таким чином підійти до вирішення проблеми формалізації змістового боку мови.

Отже, семантичне поле із семою “простір” є системним об'єднанням і являє собою “широке загальне поняття”, яке в свою чергу узагальнює ряд конкретних понять, які становлять його обсяг.

Література

1. Бурячок А.А. Принципи моделювання семантичних полів лексики / Андрій Андрійович Бурячок // Мовознавство, 1985. – №4. – С. 35-45.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. Г.В.Рабиновича]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки: автореф. дис. ... канд. філол.наук: 10.02.01 / О. В. Кардашук. – Кіровоград, 1998. – 18 с.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Юрий Караулов – М.: Прогресс, 1970. – 289 с.
5. Соколовська Ж.П. Модель семантичних відношень у лексиці / Жанна Соколовська // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 34–37.
6. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания / Ф.П.Филин. – М., 1982. – 536 с.
7. Шігарєва М.О. Роль мовної картини світу в соціальному пізнанні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / М.О.Шігарєва. – Львів, 1996. – 18 с.

The model of the semantic relations and hierarchy of semes makes it possible to define the inner structure of the semantic field of Ukrainian adjectives denoting "space", its microfields and lexico-semantic groups. Besides the types of ties between the sememes within the semantic field of "space" and other fragments of the linguistic picture of world.

Key words : semantic field, sememe, motivation, sema, lexeme.

Освещены вопросы структуры модели семантических отношений в лексике в сфере семантического поля пространства, выделены макрополя, микрополя, лексико-семантические группы, определены связи между отдельными элементами языковой картины мира.

Ключевые слова: семантическое поле, семема, мотивация, сема, лексема.